

Дмитро Горєвой

**Коментар
(липень 2022 р.)**

«Нехай слово ваше буде так, так або ні, ні» (Мф. 5:37)

Уважно прочитавши опис внутрішньої трансформації УПЦ МП, який написав професор КДА Володимир Бурега, передусім хочу висловити авторові подяку за доволі якісний аналіз і опис подій, що відбувалися в цій церкві впродовж перших 100 днів від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. Проте не зі всіма оцінками можна погодитися, про що мова йтиме нижче.

Але спочатку мушу зробити низку термінологічних уточнень, зокрема щодо найменування релігійних організацій, про які йдеться у статті. По-перше, мушу зазначити, що йменування православної церкви РФ назвою «Руська православна церква» мені видається вкрай некоректним. Оскільки така назва містить у собі певну політичну, ідеологічну та історичну претензію на культурну спадщину та спадковість Київської Русі. Такі претензії вкрай суперечливі і в політичній площині, і в релігійній. Натомість, на мою думку, більш точним було би використання назви «Російська православна церква», за аналогією з такими поняттями, як «російська мова», «російська культура», «російська історія». Коли ж мова йде про сучасність, ми не використовуємо фраз «русська мова», «русська культура» чи «русська історія». Чому ж ми маємо робити винятки для релігійної організації, яка більшу частину своєї історії (з 1448 до 1943 рр.) офіційно ніколи не називалася «Руською православною церквою»?

По-друге, вважаю не зовсім коректним називати релігійну організацію, яку очолює митрополит Онуфрій (Березовський) «Українською православною церквою». Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», церкви не є юридичними особами, а представлені своїми керівними центрами (управліннями). Це означає, що такої юридичної особи з офіційною назвою «Українська православна церква» у правовому полі України не існує. Натомість є «Київська митрополія Української православної церкви». Проте це найменування не відповідає чинному, на момент написання відгуку, законодавству. Оскільки 20 грудня 2018 р. було ухвалено Закон України № 2662-VIII «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (далі Закон) (Верховна Рада України, 2018). Відповідно до релігієзнавчої експертизи, затвердженої наказом Міністерства культури № 37 від 25 січня 2019 р. (Верховна Рада України, 2019) було визначено 5 (п'ять) релігійних об'єднань (Урядовий кур'єр, 2019), які підпадають під дію Закону, а відповідно повинні внести зміни до статутної назви. Серед них були й релігійні організації, які себе належать до УПЦ МП. Відповідно до Закону, УПЦ МП має відображати у статутній назві місце у структурі іноземного релігійного об'єднання або вказувати назву іноземного релігійного об'єднання з додаванням слів «в Україні». І хоча ці законотворчі норми дають певний простір для варіативності, виглядає, що мова йде про два варіанти офіційної назви: «Українська православна церква московського патріархату» або ж «Російська православна церква в Україні». У цьому відгуку для позначення церкви, яку очолює митрополит Онуфрій (Березовський), я буду послуговуватися першим варіантом.

Професор В. Бурєга у своєму аналізі зазначає наявність у українському суспільстві асоціації УПЦ МП з «московською церквою», а також наводить низку публікацій на підтвердження своєї тези. Далі автор розвиває ці асоціації у певні очікування і спростовує їхню реалізацію, із чого робиться неартикульований натяк, що вихідна умова була хибною. Але, на жаль, професор Бурєга не вказує причин, на підставі яких у суспільній свідомості були сформовані ці асоціації, а саме: факти колабораціонізму з боку окремих свя-

щеннослужителів УПЦ МП, починаючи з анексії Криму 2014 р.; відсутність реакції й засудження церковним керівництвом фактів колабораціонізму; політика новообраного митрополита Онуфрія у 2014 р. з усунення від посад публічних проукраїнських представників УПЦ МП, натомість піднесення духовенства, яке демонструвало виразно проросійські погляди; відсутність чіткої артикульованої позиції щодо анексії Криму та війни на Донбасі тощо.

Такі ухиляння автора можна сприймати, як неможливість розвивати побіжні сюжетні лінії, відходячи від основної теми статті, через обмеження за обсягом матеріалу. Однак в тексті також немає жодних згадок про факти колабораціонізму окремих священників УПЦ МП упродовж проаналізованого періоду. Навряд чи це можна списати на необізнаність автора, оскільки ця інформація є публічною і була висвітлена в найбільших ЗМІ України (Ребрина, 2022, Телевізійна служба новин, 2022). А отже, складається враження, що автор у такий спосіб свідомо уникає негативних явищ, які стосуються УПЦ МП, натомість всіляко підкреслюючи позитивні.

Так, до прикладу, цілий розділ (приблизно 7% тексту) присвячено гуманітарній допомозі, наданій завдяки УПЦ МП. Також зазначається, що УПЦ МП висловила незгоду з позицією патріарха Кирила (Гундяєва) та засудила війну Російської Федерації проти України. Складається враження, що вся УПЦ МП займає цілковито проукраїнську позицію, адже жодного слова не сказано про тих представників УПЦ МП, які виступають із проросійських позицій (Міщенко, 2022).

Також жодним чином не згадано, що і на підконтрольних Україні територіях лишаються ієрархи й духовенство, які не бажають відокремлення УПЦ МП від РПЦ і послідовно виступають за збереження такої підпорядкованості. Не представлено й позицій митрополитів Бориспільського Антонія (Паканича), Тульчинського Іоанафана (Єлецьких) чи Запорізького Луки (Коваленка).

На жаль, не проаналізовано і діяльність ЗМІ, які афілійовані чи то зорієнтовані на УПЦ МП. Мова передовсім про сайти «Спілка православних журналістів», «Расколам.нет», телеграм-канали «Правблог», «Лабарум. Сим победиши», «Хризма», ютуб-канал «Перший козацький» тощо.

Відтак детальний опис лише позитивних досягнень за цілковитою відсутністю критичного матеріалу більше скидається на апологетичний матеріал, аніж на неупереджений і незалежний аналіз, навіть якщо він був написаний стриманою, академічною

мовою. Натомість безумовною перевагою поданого тексту є докладне, фактично покрокове відтворення подій.

Отже, перейдімо до власне хронології подій. Автор наводить цитату патріарха Кирила: *«Не дай Бог, чтобы нынешняя политическая ситуация в близкой нам братской Украине была направлена на то, чтобы злые силы, которые всегда боролись с единством Руси и Русской Церкви, одержали верх»*, із якої робить висновок: *«...ці слова дають підстави думати, що примус України до відмови від державного суверенітету та її насильницьке включення до складу Росії патріарх цілком схвалює»*. Звісно, цей висновок відповідає дійсності, однак він дещо запізнілий. Про те, що патріарх Кирило відмовляє Україні права на суверенітет і бажає її включення до складу Російської Федерації багато писали релігійні оглядачі ще у 2009 р. на початку його понтифікату (до прикладу можна звернутися до публікацій Юрія Чорноморця (Чорноморець, 2009), Тетяни Деркач (Деркач, 2009а, Деркач, 2009б) чи Катерини Щоткіної (Щеткина, 2009)). Що більше, якщо автор забув, то і в самому середовищі УПЦ МП, до якого він належить, точилися дуже серйозні богословські суперечки щодо політичних ідей інтеграції патріарха Кирила (Гундяєва) та обстоювання власного суверенітету (Сидоренко, 2010, Релігія в Україні, 2010).

Переходячи до аналізу власне статутних змін, зазначу, що я також, на момент написання цього коментаря, встиг ознайомитися з текстом статуту, хоча його ще офіційно не опублікували, і справді, текст, який я прочитав, збігається з тими змінами, про які пише професор Бурега. Із цього можна висувати: ми аналізуємо один і той самий документ.

Професор Бурега зазначає, що зі Статуту УПЦ МП було викреслено майже все, що її пов'язувало з РПЦ, лишився лише референс до Грамоти патріарха Олексія II. Але, на думку Буреги, відсилка до цієї Грамоти є незначною, адже вона має занадто загальний характер і це лише вказує на спадковість в історії УПЦ МП. Однак мушу не погодитися з такою оцінкою, оскільки в тексті Грамоти є дуже важливий пункт, що УПЦ МП з'єднана з іншими помісними церквами через РПЦ. Тобто фактично стверджується, що УПЦ МП є частиною РПЦ. У попередній версії Статуту була навіть записана така сама за змістом норма (розділ I, п. 3), щоправда, після змін, внесених на останньому Помісному Соборі, цю норму прибрали. При цьому замість неї не було внесено жодної іншої норми, яка би визначала, яким саме чином УПЦ МП з'єднується з іншими помісними церквами – безпосередньо чи опосередковано?

До прикладу, в автокефальних церквах це вписано в обов'язки предстоятеля церкви. Тобто це є у статуті ПЦУ (Статут Православної церкви України, 2018) або Томосах Болгарської (Церкваріум, 2018a), Польської (Церкваріум, 2018b) чи Албанської (Церкваріум, 2012) церков, де предстоятель через «мирні грамоти» сповіщає інших очільників автокефальних церков про свою інтронізацію і таким чином налагоджується спілкування. У Статуті УПЦ МП немає прямої норми, яка би регламентувала такі відносини. Що більше, імпліцитно, через референс до Грамоти патріарха Олексія II такий зв'язок і досі відбувається через РПЦ, що де-юре означає підпорядкованість УПЦ МП РПЦ.

Також мушу не погодитися з тим описом ознак автокефалії, який запропонував професор В. Бурега. Найголовнішою і, властиво, найважливішою ознакою автокефальності церкви є самостійний вибір предстоятеля. Тобто без інших процедур затвердження, благословення чи схвалення з боку третіх структур. Адже термін «автокефалія» перекладається з грецької, як «самостійний голова», тобто такий предстоятель церкви, якого обирає єпископат його церковної області та якого не затверджує інший предстоятель. Так спершу з'являється інститут автокефальних архієпископів, до прикладу, Кіпрських чи Охридських. Трансформація автокефалії у повну суверенну владу відбувається пізніше, вже у новітній час.

Друга важлива ознака автокефалії – Диптих. Тобто наявність того чи іншого предстоятеля в переліку визнаних автокефальних предстоятелів. Митрополита Онуфрія наразі не згадує у своєму Диптиху жоден автокефальний предстоятель. Однак варто зазначити, що ця ознака більше пов'язана з рецепцією, а не власне з самим процесом проголошення автокефального статусу.

Натомість важливим також є форма поминання інших предстоятелів, про також що згадує професор В. Бурега. Так, відбулася зміна формату митрополитом Онуфрієм. Якщо до ухвалених змін він поминав виключно патріарха Московського в якості «великого Господина і Отця», то зараз він поминає всіх автокефальних предстоятелів. Тобто раніше він здійснював поминання як рядовий архієрей свого предстоятеля, як підлеглий свого керівника, а зараз він поминає як предстоятель інших співбратів предстоятелів, тобто як рівний рівних. Це ознака підвищення його статусу.

Однак справедливим буде зазначити, що сам фактор поминання не завжди коректно відображає реальний статус. Скажімо, патріарх Філарет (Денисенко) також поминав усіх інших предстоятелів, однак це не означало, що автокефалію УПЦ КП визнавали.

А от в УАПЦ поминали Вселенського патріарха, хоча формально й не належали до його юрисдикції.

Також важко однозначно погодитися, що питання самостійного мироваріння та наявності парафій за кордоном, у діаспорі є однозначною ознакою автокефалії. До прикладу, Олександрійська, Єрусалимська, Кіпрська, Елладська, Албанська та Православна церква Чеських земель і Словаччини не варять самостійно миро, а також не мають парафій у діаспорі, за межами визнаних за ними юрисдикцій. Однак це не означає, що ці церкви не є автокефальними. Натомість до більшовицької революції у Києво-Печерській Лаврі існувала традиція мироваріння, хоча це не означало, що Київська митрополія тих часів була автокефальна.

Професор В. Бурега справедливо зазначає, що в новій редакції Статуту попри явні ознаки автокефального статусу, все ж таки не вжито самого слова «автокефалія». Проте пише він про це надто побіжно, хоча це дуже важливе уточнення. Без реального вжитку цього питома церковно-юридичного терміна неможливо остаточно зробити висновок, чи є УПЦ МП автокефальною церквою чи ні. Оскільки, як ми вже зазначили вище, є певні ознаки автокефальності, які УПЦ МП сама собі присвоїла, однак лишаються й такі, яких немає в цієї церкви. У новому Статуті зазначено, що УПЦ МП є «самостійною та незалежною». Саме це зараз видають за головну ознаку автокефального статусу. Насправді ж, ця характеристика запозичена з тексту Грамоти патріарха Олексія II від 1990 р. Але ж тоді вона не означала автокефального статусу УПЦ МП. Не зрозуміло, чому те ж саме формулювання тепер має означати автокефальний статус?

Окремо варто зазначити, що згаданий у статті професора В. Бурегі новий пункт про те, що керівний центр УПЦ МП розташований у місті Києві – немає нічого спільного з церковним канонічним правом. Такі формулювання не притаманні канонічному праву та статутам православних церков. Тому є підстави вважати, що ця норма, яка, до речі, уперше з'явилася в офіційних церковних документах лише 1 грудня 2017 р., після внесення змін до Статуту РПЦ у розділі, який описував «Українську православну церкву», була внесена з однією простою метою – обійти дію Закону про зміну назви.

Важко погодитися і з характеристикою, якою професор Бурега описує стосунки РПЦ, УПЦ МП та трьох епархій у Криму – Сімферопольської, Феодосійської та Джанкойської. Він використовує термін «напруга», однак це дуже м'яка характеристика. Насправ-

ді, відносини набагато гірші, бо ситуацію можна назвати церковною анексією. Оскільки Синод РПЦ прямо підпорядкував зазначені єпархії патріархові Кирилу й об'єднав їх у одну митрополію. Адміністративний устрій УПЦ МП не передбачає такої одиниці як митрополія. Натомість саме такий устрій існує в РПЦ на території Росії. Тобто єпархії у Криму були переведені з-під юрисдикції Київського митрополита та УПЦ МП до московського патріарха та РПЦ. І якщо раніше – до Помісного Собору УПЦ МП (27.05.2022) це був би перехід єпархій у межах однієї автокефальної церкви, то тепер, оскільки офіційні представники УПЦ МП заявляють, що ця церква ніяк не пов'язана з РПЦ, це вже перехід єпархій в іншу автокефальну церкву. Причому це було зроблено в односторонньому порядку, без відповідної згоди Києва, що можна розцінювати, як порушення 8 правила III Вселенського собору. За церковним правом це серйозне порушення, а не лише якась «напруга» у відносинах.

І, нарешті, залишаються нез'ясованими питання – якщо УПЦ МП, дійсно, проголосила чи то ухвалила рішення повністю бути незалежною від РПЦ, тоді чому:

1) не вжито термінології канонічного права для позначення нового статусу церкви – а саме в тексті Статуту нема слова «автокефалія»?

2) чому у постановах Помісного Собору немає відповідних пунктів, що УПЦ МП виходить зі складу РПЦ?

3) чому у постановах Помісного Собору немає відповідних пунктів, що предстоятель УПЦ МП виходить зі складу Священного Синоду РПЦ?

Допоки нема однозначної відповіді на ці питання, доти неможливо буде однозначно стверджувати, що УПЦ МП стала автокефальною церквою. На жаль, одна з найбільших релігійних організацій в Україні не змогла виконати настанови з власного ж корпусу сакральних текстів – «Нехай слово ваше буде так, так або ні, ні» (Євангеліє від Матфія 5:37), і надалі продовжує формат гібридної комунікації не тільки з державою та громадянським суспільством, але й із власними парафіянами.

***

Таким чином, незважаючи на наявність деяких істотних недоліків і системних прогалин, хотів би подякувати професорові В. Бурезі за здійснений ґрунтовний аналіз внутрішніх трансформацій у середовищі УПЦ МП упродовж перших 100 днів повномасштабної війни Росії проти України.

Посилання

Верховна Рада України (2018) Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2662-19#Text> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Верховна Рада України (2019) Про затвердження релігієзнавчої експертизи щодо встановлення переліку релігійних організацій (об’єднань), які підпадають під дію норм частин сьомої і восьмої статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0037734-19#Text> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Деркач, Т. (2009а) *Русский мир и миссионерское призвание РПЦ. Ч. I.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/2762-russkij-mir-i-missionerskoe-prizvanie-rpc-ch-i.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Деркач, Т. (2009б) *Русский мир и миссионерское призвание РПЦ. Ч. II.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/2826-russkij-mir-i-missionerskoe-prizvanie-rpc-ch-ii.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Міщенко, Я. (2022) *Московський патріархат служить ворогу в окупованому Херсоні.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://glavcom.ua/columns/mishchenko/moskovskiy-patriarhat-v-okupovanomu-hersoni-sluzhit-okupantam-846498.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Ребрина, В. (2022) *На Житомиричині за колабораціонізм судитимуть священника УПЦ МП.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://news.liga.net/ua/politics/news/v-jitomirskoy-oblasti-za-kollaboratsionizm-budut-sudit-svyaschennika-upts-mp> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Релігія в Україні (2010) *Русский мир столкнулся с украинским.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/5608-russkij-mir-stolknulsya-s-ukrainskim.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Сидоренко, С. (2010) *Полемика в УПЦ МП вокруг идеи Русского мира: удивительный август 2010-го.* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://risu.ua/polemika-v-upc-mp-vokrug-idei>

[russkogo-mira-udivitelnyy-avgust-2010-go_n40322](https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-ptsu/) [Дата перевірки: 20.10.2022].

Статут Православної церкви України (2018). [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-ptsu/> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Телевізійна служба новин (2022) *Церковний полон: служителі Московського патріархату допомогали ворогу під час окупації*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://tsn.ua/exclusive/cerkovniy-polon-sluzhiteli-moskovskogo-patriarhatu-dopomogali-vorogu-pid-chas-okupaciyi-2066431.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Урядовий кур'єр (2019) *Перелік релігійних організацій, яким потрібно внести зміни до статуту*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/perelik-religijnih-organizacij-yakim-potribno-vnes/> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Церкваріум (2012) *Томос про автокефалію Албанської церкви*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-ob-avtokefalii-albanskoj-tserkvi> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Церкваріум (2018a) *Томос про автокефалію Болгарської церкви*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-pro-avtokefaliyu-bolgarskoji-tserkvi> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Церкваріум (2018b) *Томос про автокефалію Польської церкви*. [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/patriarshij-i-sinodalnij-tomos-pro-viznannya-avtokafaliji-svyatoji-pravoslavnoji-tserkvi-u-polshchi> [Дата перевірки: 20.10.2022].

Черноморец, Ю. (2009) *Русский мир Патриарха Кирилла (с болью за судьбу РПЦ и лично Патриарха)*. [Електронний ресурс]. Доступно за: https://risu.ua/ru/russkiy-mir-patriarha-kirilla-s-bolyu-za-sudbu-rpc-i-lichno-patriarha_n32925 [Дата перевірки: 20.10.2022].

Щеткина, Е. (2009) *Где Русью пахнет?* [Електронний ресурс]. Доступно за: <https://ukrudprom.com/digest/Gde-Rusyu-pahnet.html> [Дата перевірки: 20.10.2022].

References

Verkhovna Rada Ukrainy (2018) *Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do statti 12 Zakonu Ukrainy «Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi» shchodo nazvy relihiynykh orhanizatsiy (ob'yednan'), yaki vkhodyat' do struktury (ye chastynoyu) relihiynoyi orhanizatsiyi (ob'yednannya) , kerivnyy tsestr (upravlinnya) yakyu znakhodyt'sya*

za mezhamy Ukrainy v derzhavi, yaka zakonom vyznana takoyu, shcho zdıysnyla viys'kovu ahresiyu proty Ukrainy ta/abo tymchasovo okupuvala terytoriyu Ukrainy». [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2662-19#Text> [Accessed 20 October 2022].

Verkhovna Rada Ukrainy (2019) *Pro zatverdzhennya relihiyeznavchoyi ekspertyzy shchodo ustanovlennya pereliku relihiynykh orhanizatsiy (ob'yednan'), yaki pidpadayut' pid diyu norm chastyny s'omoyi ta vos'moyi statti 12 Zakonu Ukrainy «Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi»*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0037734-19#Text> [Accessed 20 October 2022].

Derkach, T. (2009a) *Russkyi myr y myssyonerskoe pryzvanie RPTS. CH. I*. [online] Available at: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/2762-russkij-mir-i-missionerskoe-prizvanie-rpc-ch-i.html> [Accessed 20 October 2022].

Derkach, T. (2009b) *Russkyi myr y myssyonerskoe pryzvanie RPTS. CH. II*. [online] Available at: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/2826-russkij-mir-i-missionerskoe-prizvanie-rpc-ch-ii.html> [Accessed 20 October 2022].

Mishchenko, YA. (2022) *Moskovs'kyi patriarkhat sluzhyt' vorohu v okupovanomu Khersoni*. [online] Available at: <https://glavcom.ua/columns/mishchenko/moskovskiy-patriarhat-v-okupovanomu-hersoni-sluzhit-okupantam-846498.html> [Accessed 20 October 2022].

Rebryna, V. (2022) *Na Zhytomyrshchyni za kolaboratsionizm sudyat' svyashchenyka UPTS MP*. [online] Available at: <https://news.liga.net/ua/politics/news/v-jitomirskoy-oblasti-za-kollaboratsionizm-budut-sudit-svyaschennika-upts-mp> [Accessed 20 October 2022].

Relihiya v Ukraini (2010) *Russkyi myr stolknulsya s ukraınskym*. [online] Available at: <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/5608-russkij-mir-stolknulsya-s-ukraınskim.html> [Accessed 20 October 2022].

Sydorenko, S. (2010) *Polemika v UPTS MP navkolo ideyi Russkoho myra: dyuvoyzhnyy avhust 2010-ho*. [online] Available at: https://risu.ua/polemika-v-upc-mp-vokrug-idei-russkogo-mira-udivitelnyy-avgust-2010-go_n40322 [Accessed 20 October 2022].

Statut Pravoslavnoyi tserkvy Ukrainy (2018). [online] Available at: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/statut-ptsu/> [Accessed 20 October 2022].

Televiziyna sluzhba novyn (2022) *Tserkovnyy polon: sluzhyteli Moskovs'koho patriarkhatu dopomohly vorohu pid chas okupatsiyi*. [online] Available at: <https://tsn.ua/exclusive/cerkovniy-polon-sluzhiteli-moskovskogo-patriarhatu-dopomogali-vorogu-pid-chas-okupaciyi-2066431.html> [Accessed 20 October 2022].

Uryadovyy kur'yer (2019) *Perelik relihiynykh orhanizatsiy, yakym neobkhidno vnesty zminy do statutu*. [online] Available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/perelik-religijnih-organizacij-yakim-potribno-vnes/> [Accessed 20 October 2022].

Tserkvarium (2012) *Tomos pro avtokefaliyu Albans'koyi tserkvy*. [online] Available at: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-ob-avtokefalii-albanskoj-tserkvi> [Accessed 20 October 2022].

Tserkvarium (2018a) *Tomos pro avtokefaliyu Bolhars'koyi tserkvy*. [online] Available at: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/tomos-pro-avtokefaliyu-bolgarskoj-tserkvi> [Accessed 20 October 2022].

Tserkvarium (2018b) *Tomos pro avtokefaliyu Pol's'koyi tserkvy*. [online] Available at: <https://cerkvarium.org/dokumenty/tserkovni/patriarshij-i-sinodalnij-tomos-pro-viznannya-avtokafaliji-svyatoji-pravoslavnoji-tserkvi-u-polshchi> [Accessed 20 October 2022].

Chernomorets, YU. (2009) *Russkyy myr Patryarkha Kyrylla (z bolem za sud'bu RPTS y lychno Patryarkha)*. [online] Available at: https://risu.ua/ru/russkiy-mir-patriarha-kirilla-s-bolyu-za-sudbu-rpc-i-lichno-patriarha_n32925 [Accessed 20 October 2022].

Shchetkina, E. (2009) *De Rus'yu pakhnet?* [online] Available at: https://ukrrudprom.com/digest/Gde_Rusyu_pahnet.html [Accessed 20 October 2022].